

LÀPIDES DE MONTJUÏC, AMB INSCRIPCIONS HEBRAIQUES, REUTILITZADES A LA RODALIA DE GIRONA

per Jordi Casanovas

L'antic i, segons sembla, únic cementiri jueu de Girona es trobava al nord de la ciutat, al vessant occidental de la muntanya de Montjuïc, en una peça de terra delimitada per les rieres del Bou d'Or i de la Mina, a la vora de l'antic camí ral que conduïa a França.¹ En aquest lloc, les obres del nou traçat de la via del tren² descobriren, a mitjan segle passat, un cert nombre de restes humanes i de làpides amb inscripcions hebrees³. Ens referim a un únic cementiri, perquè les fonts documentals, rares i incompletes, només mencionen l'existència d'un sol lloc d'enterrament situat a l'indret de què parlem.

Aquest primer document, publicat ja en més d'una ocasió per Fita⁴ i datat el 13 de juny de 1207, tracta de la permuta d'una terra situada a Montjuïc per una de Cassà de la Selva, entre el Bisbe Arnau de Creixell i Bernat de Montpalau, ardiaca d'Anglès. Aquesta peça de terra *in monte judayco* confrontava *ab occidente in cimiterio quod est alodium hebreorum*. En el transcurs d'un dels avalots contra els jueus de Girona (1278)⁵, després de talar els seus horts i vinyes, els cristians es dirigiren al cementiri dels jueus i en destruïren les sepultures. Fets d'aquesta mena es produïen amb una certa freqüència, i obligaven el rei a intervenir per evitar que els insults i els atacs es repetissin.

La vida de la comunitat i del seu cementiri continuà amb alternances de prosperitat i de crisi fins al 1492, en què, a causa del decret d'expulsió, els jueus es veïeren obligats a liquidar els béns comunitaris. El dia 14 de juliol de 1492, els rectors de l'aljama i altres jueus cediren al noble cavaller Joan de Sarriera, batlle general de Catalunya, la propietat que la

comunitat posseïa a Montjuïc i que durant alguns segles havien utilitzat com a cementiri⁶. En aquest document apareix de nou clarament la situació del cementiri, les causes i les condicions de la cessió.

I. Situació:

... quia nos nomine dicte aljame et illius universitatis et singularium tenemus et possidemus quandam magnam possessionem terre sitam in vicinatu de Montejudaico Parrochie Sancti Felicis Gerunde et in baiulia Gerunde, in quo est fossarium sive locus sepeliendi cadavera judeorum per nos et dictam aljamam ab antiquis citra temporibus possessam...

II. Causes:

... et cum propter dictam regiam expulsionem velimus sicut jam decrevimus delliberate et consulte dictam possessionem terre, cum lapidibus, rebus et juribus ac pertinentiis suis in aliquam nobis gratam personam transferre et liberaliter donare, eas ob res, considerantes beneficia, favores et directiones quas vos magnificus dominus Johannes Sarriera, miles, in civitate Gerunde domiciliatus, nobis et dicte aljame et illius judeis et singularibus impendistis et cotidie impenditis, ad que et eorum remunerationem nos reputamus quamplurimum obligati...

III. Condicions:

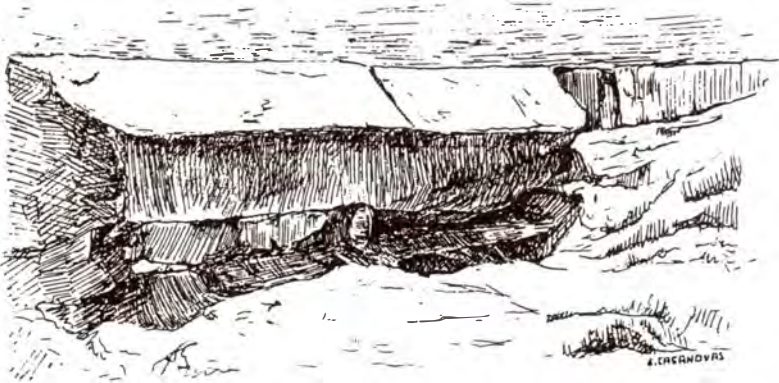
... donamus ... totam dictam possessionem terre in qua est fossarium sive sepultura calli et judeorum et omnes lapides seu carnerios et alios lapides et alia jura et pertinentias eiusdem possessionis terre cum omnibus limittibus et confrontationibus et juribus eiusdem possessionis ...

Algun temps després, en poder disposar lliurement, Joan de Sarriera, de la propietat i de les pedres del fossar, decidí d'utilitzar-les com a material de construcció per a la casa senyorial que en aquells moments es feia a la zona de Palau Sacosta⁷. Tot i que moltes làpides varen ser aprofitades per a la construcció del nou casal, alguns dels grans blocs amb inscripcions quedaren disseminats pel sector de l'antic cementiri, i foren localitzats en les successives exploracions realitzades per Girbal amb l'espòrànica col·laboració de Fita⁸ durant la segona meitat del segle XIX.

En el transcurs d'aquestes exploracions, Girbal gaudí de moltes facilitats per a la localització i el trasllat de les làpides amb inscripcions al Museu Provincial d'Antiguitats⁹; no obstant això, mai no es féu cap excavació científica del cementiri, i les constants referències de Fita a aquest tema no donaren cap resultat¹⁰. En un article del 1953¹¹, Cantera tornà a donar la notícia de l'inici immediat d'una excavació a Girona, que malauradament tampoc no es portà a terme.

PALAU SACOSTA (Nº3)

MAS COLL DE PONT MAJOR

Quan a mitjan segle XIX aparegueren les primeres inscripcions a Palau Sacosta, hom va pensar que aquestes pedres procedien d'un segon cementiri, diferent del de Montjuïc i destinat, segons sembla, a jueus distingits¹². La primera menció d'aquest segon cementiri, la trobem a l'obra de Girbal, que no s'explicava l'existència de dues inscripcions completes i de diversos fragments en un punt tan allunyat de la zona on estava tradicionalment l'antic cementiri. Recullen la seva idea Fita¹³, Botet i Sisó¹⁴, i Pla i Cargol¹⁵ i l'accepten com un fet cert, tot i que no consta en cap moment que s'hi haguessin trobat sepultures que poguessin correspondre als esmentats epitafis de Palau Sacosta. Més recentment, Pere Freixas, en una entrevista apareguda a Punt Diari¹⁶ amb motiu de la troballa de dues noves inscripcions, mantenia encara aquest punt de vista.

Per altra banda, rebutgen l'existència d'un segon cementiri Millàs¹⁷, Calzada¹⁸, Mirambell¹⁹ i Tell²⁰. El primer d'ells per intuïció, i Mirambell i Tell pel testimoni del document de cessió de 1492.

La primera referència a les inscripcions de Palau Sacosta, la trobem a l'obra de Girbal²¹. Allí aparegueren per primera vegada, interpretades pel catedràtic de llengua hebrea de la Universitat de Barcelona, el doctor Mariano Viscasillas y Urriza, en col·laboració amb Pio Pi y Vidal. Anteriorment, Aureliano Fernández Guerra, corresponent de la Real Academia de la Historia, havia facilitat a Girbal una primera versió parcial del text, tot al·legant que els calcs que li havien estat lliurats no eren tan clars com hauria calgut²². En una carta a Girbal, datada el 13.XI.1870, Fita dóna la seva versió d'ambdós textos, versió que pot considerar-se definitiva²³.

Un dels problemes que es planteja, en arribar en aquest punt, és el de saber el nombre d'inscripcions que havien aparegut ja a Palau Sacosta. Girbal ens diu²⁴: "en este Museo provincial arqueológico existen algunas lápidas sepulcrales hebraicas completas y *fragmentos de otras*, procedentes todas del vecino pueblo de Palau Sacosta", cosa que indica que les dues inscripcions per ell publicades no eren les úniques, sinó que havien estat triades perquè oferien un text complet. Per altra banda, Fita assenyala en un altra carta²⁵ que el terme צירון apareix en cinc de les sis làpides fins avui descobertes a Palau Sacosta i a cap de les trobades a Montjuïc. Repassant les inscripcions publicades fins al 1874, observem que Fita considera procedents de Palau Sacosta les peces núm. 173, 174, 175 i 177. Dins d'aquest grup figura el terme צירון a les inscripcions núm. 174 i 175 i הצירונים a la 177; així, doncs, manquen, si més no, dues inscripcions encapçalades per צירון. Això ens porta a prendre en consideració alguns dels fragments existents al Museu Arqueològic, dels quals no hi ha cap referència històrica ni bibliogràfica al catàleg de

Cantera-Millàs. Ens referim a les peces núm. 178, 179, 180, 181, 182 i 184, totes fragmentades; a tres d'elles, la 179, la 180 i la 184, trobem צ״ן a l'encapçalament. Així, doncs, i sense que en tinguem la seguretat, és probable que alguns d'aquests fragments vagin ser trobats abans de 1870 i procedissin de Palau Sacosta, on devien haver estat aprofitats. Encara hi ha un altre fet significatiu que ens podria confirmar que la troballa d'aquestes peces va ser anterior a 1870. Girbal, comentant erròniament l'abreviatura ז״ד diu²⁶ "la palabra *ulimmed* con que termina el primero de estos epígrafes, se lee también en otra lápida incompleta existente en dicho museo, lo cual indica que pertenecería a otro Rabino o Doctor". Aquesta abreviatura només figura als fragments 178 i 184.

No voldria acabar sense esmentar el fet que Fita, ignorant a vegades l'origen d'alguna d'aquestes peces, recorre a la intuïció i dóna per segur fets que no són prou provats. Quan a la carta del 6.XI.1884 parla de la làpida 175, trobada en una casa del carrer Saccimor, la considera, sense cap mena de dubte, procedent de Palau Sacosta, tot argumentant a partir d'una sèrie de característiques de la làpida, com ara "el trazado nada recto de sus líneas, su configuración de laja sencilla en cuadro y mayormente su estilo gramatical", elements que, en qualsevol cas, cal prendre amb molta precaució. Així, doncs, recapitulant, podem dir que les peces núm. 173 i 174 procedeixen amb tota seguretat de Palau Sacosta, tot i que no sabem quan ni com van ser trobades. La núm. 175, si tenim en compte el document de donació, és evident que no procedeix d'allí, perquè ja sabem que va ser aprofitada en un altre lloc. De la núm. 177, ja instal·lada al Museu abans de 1870, només tenim el testimoni de Fita dient que procedeix de Palau Sacosta, però no dóna cap més detall.

Els fragments núm. 179, 180 i 184, podria ser que ho fossin, encara que no hi ha res que ho confirmi, ja que no sabem si Fita els considera de Palau Sacosta perquè ho sap amb seguretat o perquè conjecturava que les làpides amb encapçalament צ״ן només podien ser de Palau Sacosta.

El 22 de setembre de 1984, mentre es feien obres de restauració en aquesta antiga casa senyorial, aparegueren dues noves inscripcions i es localitzaren nous fragments aprofitats per als ràfecs de la torre circular a l'angle sud-est. Les dues primeres foren cedides en dipòsit al Museu d'Història de la Ciutat pel seu actual propietari, i la resta dels fragments continuen al mateix lloc després de les obres de restauració.

- 1) צ״ן הלז
ממרת א(שתררונה)
חברת אנמ(שה)
אשתרוק זל

Traducció: "Aquesta és l'estela/de la senyora Astruga (?)/esposa d'en Mosé (?)/Astruc. Beneït sigui el seu record."

Bibliografia: TELL, E.: *Epigrafia hebraica de l'aljama gironina i del seu cementiri*. p. 2. Comunicació llegida a les jornades dedicades a Història dels jueus a Catalunya (Girona 1987). Catàleg de l'exposició *Girona dins la formació de l'Europa medieval 785-1213*. p. 169 (amb traducció de Jaume Riera). Punt diari, *Trobades dues làpides jueves a Palau*, Dissabte 22 de setembre de 1984.

Mides: 39'5 x 27 x 10 cm. Grandària de les lletres: Primera línia 4,5 cm; les altres 3,5 cm.

Notes: línia 1: Fórmula introductòria inspirada en *2Re* 23,17, freqüent en algunes de les inscripcions gironines.

Línia 2: Suposem, amb Jaume Riera, el nom Astruga, encara que amb moltes reserves.

Línia 3: El nom del marit presenta un cas similar al de la difunta. Va introduït per la partícula "En" com és usual en algunes de les inscripcions de Castelló d'Empúries, i a les núms. 175, 177, 179, 186 i 191 de Girona.

2) הֵלֵז מֵהַכּוֹרֵדָה (צִירֹן)
טְלִינָה בַת הַנֶּשֶׁא.....
אֶשְׁתֵּרוֹק כְּהֵן יֵצֵר
קֵעָא

Traducció: "Aquesta és l'estela de l'honrada / ... telina (?) filla del Nasí/Astruc Cohen. Guardi'l la seva Roca i el seu Salvador./ (5)171 = 1411."

Bibliografia: vegeu núm. 1.

Mides: 41,5 x 33,5 x 13 cm. Grandària de les lletres: 3,2 cm.

Notes: línia 2: Manca una ioda a Nasí, com a la làpida 177 del corpus de Cantera-Millàs, fet que demostra el parentiu entre ambdues inscripcions.

Línia 4: La data confirma l'origen tardà de la làpida, com ja intuïa Millàs tot referint-se a la núm. 175.

3) ר מֵשֶׁה בֵּר

Traducció: "R. Mosé fill de ..."

Bibliografia: TELL, E.: *Epigrafia...* p. 2.

4) ציון הלז מאיש
חבורת

ציון הלז מאיש
חבורת

Traducció: “Aquesta és l'estela d'un baró/predilecte...”

Bibliografia: TELL, E.: *Epigrafia...* p. 2.

Notes: Epítet molt comú a les inscripcions de Toledo, extret de *Dn* 10, 11 i 19 (Cantera-Millàs núm. 25, 27, 33, 47, 53, 99 i, amb variants, núm. 36 i 73).

5) ציון הלז מהכנ

Traducció: “Aquesta és l'estela de (?)...”

Bibliografia: TELL, E.: *Epigrafia...* p. 2.

A més del conjunt d'inscripcions utilitzades a les Torres de Palau, hi ha a la vora de Girona altres fragments dispersos per masos i propietats, els quals, procedents, sens dubte, de Montjuïc, mereixen la nostra atenció. Em refereixo a les inscripcions del Mas Coll de Pont Major, Bordils i Campdorà, el text hebreu de les quals, bé que ja s'ha parlat d'elles en alguna ocasió, no ha estat encara publicat ni comentat.

Pont Major

A la vora del Bou d'Or, en una propietat anomenada Mas Coll de Pont Major del Sr. Joan Paradas Farré.

És un d'aquells grans blocs característics del cementiri jueu de Girona, que Millàs anomenava amigdaloide. Malauradament, escapçat en ser reutilitzat per a la construcció d'un mur del mas, conserva només una línia de text.

טנת קנ...

Traducció: “Any (5)150” = 1390.

Bibliografia: TELL, E.: *Epigrafia...* p. 2.

Mides: llargària: 2,30 m, alçària conservada 44 cm, grandària de les lletres 4,5 - 5 cm.

Bordils

Petita llosa aprofitada per a tapar la finestrella d'un cobert a Can Riera de Bordils. Ofereix tres línies d'escriptura, però originàriament el text devia ser més llarg.

צירן הלז קבר
 החכם השלם
 הדר חנניה

Traducció: “Aquesta estela és la sepultura del savi perfecte i gran mestre Rabi Ḥananyah.”

Bibliografia: TELL, E.: *Epigrafia...* p. 2; CORTÈS, E.: *Una làpida epigràfica jueva descoberta a Bordils*. “Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya” núm. 24 (1983), pàgs. 14-18.

Mides: Amplària 42 cm, alçària 31 cm, gruix 14 o 15 cm. Grandària de les lletres 35 cm.

Campdorà

Dos fragments d'estels sepulcral trobades, vers 1955, per Joan Muntada i Macau, propietari del castell de Campdorà.

1) Fragment de Can Ginestà. Conservat al castell de Campdorà. Grandària de les lletres 5 cm.

שלום ינח

Traducció: “...pau, descansi...”

És un petit fragment d'una eulogia prou freqüent: “Tingui pau, descansi en la seva tomba” (*Is 57,2*).

2) Fragment aprofitat per a un antic festejador del castell. Grandària de les lletres 4 cm.

ני וקדנא
 זלחה

Traducció: “? / el seu record sigui per la vida eterna.”

Nota: És una abreviatura característica d'alguns dels epitafis de Girona. (Cantera-Millàs núm. 171 i 185).

Bibliografia: TELL, E.: *Epigrafia...* p. 2.

NOTES

* Expresso el meu agraïment a la senyora Marta Castellet per la seva desinteressada col·laboració en la correcció del text català i a la senyora Elisabet Casanovas pels seus excel·lents dibuixos. Tots els articles de Girbal i Fita (i també el de Mirambell, *Los judíos gerundenses...* de la nota 6) esmentats en aquestes notes han estat reeditats en facsímil a *Per a una història de la Girona jueva*, a cura de David Romano, Girona 1988, dos vols.

1. TELL, E.: *Epigrafia hebraica de l'aljama gironina i del seu cementiri*, pàgs. 3-4. Comunicació llegida a les jornades dedicades a la Història dels jueus a Catalunya (Girona, abril de 1987).
2. GIRBAL, E. C.: *Los judíos en Gerona*. Girona 1870, pàg. 58 i BOTET i SISÓ, J.: *De Gerona a Francia*. (Conclusión). “Revista de Gerona”, II (1878), pàg. 200.
3. L'aparició de restes humanes i de làpides en una llengua incomprendible despertaren la imaginació de molts i afavoriren la creació de llegendes i rondalles. VIÑAS, N.: *La caja encantada (leyenda tradicional)*. “Revista de Gerona”, I (1876-1877), pàgs. 90-95.
4. FITA, F.: *El Monjuí de la ciudad de Gerona y la sinagoga y concejo hebreo de Castellón de Ampurias*. “B.R.A.H.”, XLVIII (1906), pàgs. 169-171 i *Lápidas hebreas de Gerona*. “Revista Histórica Latina”, I (1874), pàgs. 21-23.
5. GIRBAL: *Los judíos...* pàg. 14 i documents 4 i 5.
6. MIRAMBELL, E.: *Los judíos gerundenses en el momento de la expulsión*. “Anales del Instituto de Estudios Gerundenses”, XXIV (1978), pàg. 10. Idem: *Documentos referents a la sinagoga i al cementiri jueus de Girona*. Comunicació llegida a les jornades dedicades a la Història dels jueus a Catalunya (Girona 1987).
7. Palau Sacosta és un municipi del partit judicial de Girona, a 2 km de la ciutat. El nom li ve de la propietat de la família Sarriera, primer, i dels comtes de Solterra més tard, anomenada les Torres de Palau. ALBÉRCH, R., CLARA, J. i ROURA, G.: *Gran geografía comarcal de Catalunya (Gironès, Selva i Garrotxa)*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1984 pàg. 86.
8. Recull de la correspondència entre el P. Fita i E.C. Girbal al llarg de deu anys (13 de novembre de 1870 - 19 de setembre de 1880). FITA, F.: *Lápidas hebreas de Gerona*. “R.H.L.” I (1874), pàgs. 1-5 i 17-23. Idem: *Epitafios hebreos*. “Revista de Ciencias Históricas” II, (1881), pàgs. 57-58. Idem: *Militario romano e inscripciones hebreas de Gerona*. “R.H.L.” III (1876), pàg. 138.
9. BOTET i SISÓ, J.: *El certamen literario y la exposición de Bellas Artes*. “Revista de Gerona”, I (1876-1877), pàg. 446.
10. FITA, F.: *Lápidas hebreas...* “R.H.L.” I (1874), pàgs. 5 i 17.
11. CANTERA, F.: *Cementerios hebreos de España*. “Sefarad”, XIII (1953), pàg. 367.
12. GIRBAL: *Los judíos...* pàg. 61.
13. FITA: *Lápidas hebreas...* “R.H.L.” I (1874), pàg. 21.
14. BOTET i SISÓ, J.: *Geografía General de Catalunya. Provincia de Gerona* (Barcelona) pàgs. 210-211, 244 i 367.

15. PLA CARGOL, J.: *La provincia de Gerona*. Biblioteca Gerundense de Estudios e Investigaciones. Gerona-Madrid 1955, p. 366. Idem: *Gerona arqueológica y monumental*. Biblioteca Gerundense de Estudios e Investigaciones. Gerona-Madrid 1951, pàg. 304.
16. Punt Diari, *Trobades dues làpides jueves a Palau*, Dissabte, 22 de setembre de 1984.
17. CANTERA, F. i MILLÀS, J.M.: *Las inscripciones hebraicas de España*. Madrid 1956, pàgs. 232-234.
18. CALZADA, J.: *Sant Pere de Galligans. La història i el monument*. Diputació de Girona 1983, pàgs. 136-140.
19. MIRAMBELL, E.: *Los judíos gerundenses...* pàg. 10.
20. TELL, E.: *Epigrafía hebraica...* pàg. 1-2.
21. GIRBAL: *Los judíos...* pàgs. 61-62. Es tracta de les inscripcions núms. 173 i 174 del corpus de Cantera-Millás.
22. GIRBAL: *Los judíos...* pàg. 62 (nota 1).
23. FITA: *Lápidas hebreas...* "R.H.L." (1874), pàg. 1-3.
24. GIRBAL: *Los judíos...* pàg. 61.
25. FITA: *Lápidas hebreas...* "R.H.L." I (1874), pàg. 20.
26. GIRBAL: *Los judíos...* pàg. 62.